

BÁRTH DÁNIEL

A KATOLIKUS EGYHÁZI IRÁNYÍTÁS ÉS A NÉPI KULTÚRA KAPCSOLATÁNAK KORA ÚJKORI FORRÁSAI*

Az „elit” és „populáris” kultúra szétválásának, illetve a népi kultúra kora újkori reformjának többretegű folyamata vaskos monográfiák tárgya volt az 1970-es években. A nyugat-európai történetírás ilyen típusú törekvéseit a történeti antropológia és a mentalitástörténet széles körű kibontakozása segítette elő, amely legerőteljesebben a 20. század utolsó harmadában jelentkezett.¹ A társadalomtörténet hagyományos szemléletével szemben az új típusú történetírás elsősorban a kvalitatív, a mikroszkopikus és a kulturális jelenségeket az adott társadalom belső fogalmaival értelmező módszer alkalmazását tekinti célravezetőnek.² A történetírás interdiszciplináris törekvéseinek fölerősödése e szemléletváltás kiváltó oka és következménye is volt egyben. Különösen igaz ez a történelemtudomány és a néprajz közeledésére, amely többek között azt eredményezte, hogy a népi kultúra kora újkori átalakulásának tág társadalmi kontextusban történő vizsgálatát az új történetírói irányzat jeles képviselői vállalták magukra. A katolikus egyházi törekvésekre és a vallásos életre koncentráló Jean DELUMEAU, valamint a kultúra egyéb aspektusait szem előtt tartó Robert MUCHEMBLED elsősorban francia, Keith THOMAS pedig angol forrásanyag segítségével mutatta be az összetett folyamatot.³ Nagy ívű áttekintésében Peter BURKE összeurópai példatárra támaszkodott.⁴ A *Népi kultúra a kora újkori*

* Kutatásainkat az MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport keretében végezzük.

¹ A történeti antropológia fogalmára, kibontakozására és módszereire: DÜLMEN 1990, 2000; SEBŐK 2000. Új irányaira: MEDICK 2001. A történetírói irányzat viszonylag korai hazai befogadását a néprajzkutatók és történészek által közösen szervezett konferencia is elősegítette az 1980-as évek első felében: HOFER 1984. Utóbbi kötet szerkesztője a néprajztudományon belüli „történeti fordulatról” beszél, amelyről lásd VOIGT Vilmos véleményét ugyanott: VOIGT 1984. A mentalitástörténet fogalmával kapcsolatban csak két alapvető áttekintésre utalok: GRAUS 1987; DINZELBACHER 1993.

² BURKE 1987. 3–7, 2000.

³ DELUMEAU 1971; MUCHEMBLED 1978; THOMAS 1971.

⁴ BURKE 1978.

Európában⁵ azonban nem pótolhatja egy olyan közép-kelet-európai összefüggésrendszerben vizsgálódó munka megszületését, amely a társadalmi-történeti viszonyok következtében szinte automatikus megkésettiséget magában hordozó térség kulturális változásait tekintené át.⁶ A kora újkori magyar források ilyen szempontú elemzése még várat magára.⁷

Az említett szerzők a népi kultúrával szemben megfogalmazódó „elit kultúra”, a „nagyhagyomány” éltetői között kiemelt helyen kezelték az egyház, a klérus szerepét. A katolikus (és protestáns) egyházi vezetés tevékenysége kétségtelenül döntő tényező volt a népi kultúra 16–18. századi reformjában, a középkori mágikus világkép visszaszorításában, Keith THOMAS kifejezésével: „a varázslat lehanyatlásában”.⁸

A következőkben azon hazai forrásaink kritikai számbavételére vállalkozunk, amelyek alkalmasak lehetnek a *római katolikus* egyházi irányítás és a népi kultúra kora újkori kapcsolatának vizsgálatára.⁹ Áttekintésünk – a teljesség igénye nélkül – mindössze olyan forráscsoportokra terjed ki, amelyek a fenti kutatási szempontok alapján kiaknázatlannak tekinthetők.

A KORA ÚJKORI EGYHÁZI FORRÁSOK ÁLTALÁNOS TERMÉSZETE

Minden történésznek és néprajzkutónak, aki a kora újkori népi kultúra iránt érdeklődik, szembe kell néznie azzal a törvényszerűen jelentkező nehézséggel, hogy a korszakban az írástudás jobbára a vizsgált kultúrával szemben álló „nagyhagyomány” művelőinek kiváltsága volt. Ennek a kiküszöbölhetetlen körülménynek – számos jól ismert buktató mellett – az a következménye, hogy azok a források, amelyek a történeti vizsgálatok számára elengedhetetlen adatok hordozói, szinte kivétel nélkül az elit kultúra képviselőinek szemléletét, ujjlenyomatát és gondolkodásmódját hordozzák magukon, és a népi kultúra belső működési mechanizmusairól mindössze kívülről, áttételes megközelítéssel tájékozhatunk. Az általunk használt és alább bemutatott egyházi források másodlagos jellege ugyancsak egyértelmű, amennyiben a népi kultúra egyes jelenségeiről informálnak.

⁵ Elsőként a könyv német (1981), majd magyar fordításának (BURKE 1991) megjelenésekor lángoltak fel a „popular culture” és a „népi kultúra” fogalmi körüli viták. Vö. az *Ethnologia Europaea* folyóirat 1984/1. számát és HOFER 1994. Az „elit” kultúrával szembeállítható kultúra kora újkori érvényes terminológiai megfelelője máig vita tárgya.

⁶ Vö. BRÜCKNER 1982.

⁷ Hasonló irányba is tapogatózik: TUSKÉS-KNAPP 2001.

⁸ A középkori egyházi mágiáról és a mágikus világkép letöréséről: THOMAS 1971. 25–50, 641–668; KIECKHEFER 1989; SCRIBNER 1987. 1–47.

⁹ A források felhasználására lásd doktori értekezésemet: *Esküvő, keresztlő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2003.

geiről informálnak. Annál inkább alkalmasak viszont az egyházi irányítás működésének és irányainak vizsgálatára, amely által nem utolsósorban számos, a 19–20. századi néprajzi megfigyelés rögzítette jelenség eredetét és kiindulópontját is magukban hordozzák. Ez utóbbi szempont ösztönözte e források alkalmazására a néprajzi kutatásokat, amelyek sokszor csupán az adatok „csemegező” felhasználásában és a társadalmi kontextus figyelembevétele nélküli pusztá interpretálásában merültek ki.

További megfontolásra ad okot a korszak egyházi forrásainak értékelésekor az a körülmény, hogy a hazai egyházi irányítás sokszor elválaszthatatlan módon az általános, egyetemes egyházi hatalom törekvéseit követte, és azoknak mindössze végrehajtójaként működött. A magyarországi katolikus egyházi vezetés rendelkezéseinek hátterében számos esetben olyan római elhatározások állnak, amelyeknek a figyelmen kívül hagyása könnyen téves megállapításokhoz vezethet. Az összehasonlító egyháztörténeti, kánonjogi és liturgiátörténeti vizsgálatok segítségével a hasonlóságok mellett megállapíthatók azok a fontos különbségek, amelyek általában a történeti-néprajzi kutatások legizgalmasabb kérdéseit jelentik. Ugyancsak e vizsgálatok útján árnálható az egyházi irányítás egyetemességéről alkotott elképzelés, és alkothatók meg a korszakban lezajlott változások nagyobb területi egységei, amelyek a „klasszikus” Európán belül is hangsúlyosan jelentkeztek.¹⁰ Ezáltal a magyarországi folyamatok is egy tágabb, közép-kelet-európai keretbe helyeződhetnek.

Az általunk vizsgált források korántsem mutatnak egységes képet az egyoldalú látásmód és az univerzalitás szempontjából. Bizonyos típusaik közelebbi betekintést engednek a népi kultúra megnyilatkozásaiba, más csoportjaik a helyi egyházi népszokásokra világítanak jobban rá. Némely forráscsoportok, miként a szertartáskönyvek és a zsinati rendelkezések esetében nem vállalkozhatunk társadalmi rétegek szerinti differenciálásra, hiszen az ezekben rögzített elvárások – néhány látványos kivételtől eltekintve – a zsellértől az arisztokratáig, társadalmi helyzettől függetlenül mindenkire egyaránt vonatkoztak. A vizitációk, illetve a plébániai iratok esetében ezzel szemben már lehetőség nyílik a társadalmi megközelítésre is.

SZERTARTÁSKÖNYVEK

Az egyházi liturgikus könyvek (missale, pontificale, graduale, rituále, breviarium stb.) közül témánk szempontjából a *rituálék* jelentősége emelkedik ki, amelyek elsősorban a szentségek kiszolgáltatásának módját, a szentelmények megáldásának leírását és némely, az egyházi év menetéhez tartozó szertartás

¹⁰ Vö. CHAUNU 2001. 320–360.

elvégzésének menetét tartalmazzák.¹¹ A rituálék kifejezetten a hívekkel érintkező papság mindennapi használatára készültek.

A rituále típusú szertartáskönyvek elnevezés, tartalom és rendeltetés szempontjából egyaránt nagyfokú változatosságot mutatnak egy évezredes fejlődéstörténetük során.¹² Fontos jellemzőjük, hogy összeállításukat a legújabb korig a püspökök hatáskörébe utalták, aminek következtében akár egyházmegyénként különbözhetnek egymástól. A nagyfokú tartalmi és formai változatosság főképpen a középkori szertartáskönyvek esetében mutatható ki. Annak ellenére, hogy a tridentin zsinatot követően e téren is megerősödtek az egységesítő törekvések, a misekönyvvel szemben az V. Pál pápa által kiadott római rituálé, a *Rituale Romanum*¹³ nem vált kizárólagosan kötelezővé az egész nyugati egyházban. Rómában azt szorgalmazták, hogy a püspökök lehetőleg a római rituáléhoz igazítsák saját egyházmegyéjük szertartáskönyvét, de a helyi viszonyokból adódó különbözőségek fenntartását engedélyezték.

Magyarországon kevés nyoma maradt a nyomtatott szertartáskönyveket megelőző középkori rituáléknak.¹⁴ Az első liturgikus könyveket, amelyekben a mise kánonját és függelékükben a keresztelek szertartásának menetét írták elő, vándor hittérítők hozták magukkal Magyarországra a 11. században.¹⁵ E korai *baptisteriumokról* tájékoztatnak a korszak oklevelei.¹⁶ A 12. század folyamán a keresztelek mellett más, a lelkipásztorok által végzendő rítusok beiktatásával alakultak ki a rituálék ősei, amelyek leginkább *manuále* néven szerepelnek a forrásokban.¹⁷ Az 1273. évi budai zsinat sokat idézett határozata kimondta, hogy minden plébánosnak rendelkeznie kell a *manuálénak* nevezett könyvvel, mely a keresztelek, az utolsó kenet és más efféle szertartások rendjét tartal-

¹¹ LThK VIII. (1936) 911–913.

¹² A szertartáskönyv különféle elnevezései közül (*obsequiale, baptismale, agenda, agendarius, manuale, rituale*) a „rituále” kifejezés a 17. század elejétől vált általánossá a katolikus egyházi terminológiában. A forráscsoportról bővebben beszámoltam: BÁRTH 1999. 361–362.

¹³ A *Rituale Romanum* első, V. Pál pápa nevéhez fűződő 1614. évi kiadását XIV. Benedek bővítette és javította ki 1752-ben. A szertartáskönyv XIII. Leó által jóváhagyott újabb átdolgozott kiadása 1884-ben jelent meg. – LThK VIII. 912; UNGHVÁRY 1934. 14–15.

¹⁴ A 15. századot megelőző időszakból mindössze egyetlen kimondottan rituále típusú szertartáskönyvvel rendelkezünk, amelyet a domonkos Budai Mihály állított össze 1311 körül. Ez a töredékes kódex csak a temetés és néhány egyházi ünnephez kötődő szertartás szövegét tartalmazza. KNAUZ 1867. 5–7; RADÓ 1973. 466–468.

¹⁵ TÖRÖK 1989. 63. Általános európai rituáletörténet: Gy 1960. különösen: 454–466; FRANZ 1904. 3–12.

¹⁶ RÁTH 1891. 163.

¹⁷ TÖRÖK 1989. 70.

mazza.¹⁸ Középkori szerkönyveink későbbi pusztulása azokkal a rendelkezésekkel is magyarázható, amelyek a nyomtatott rituálék elterjedésével a korábbi szertartáskönyvek használatát megtiltották.

Magyarországon a középkori kéziratok rituálék elkallódása következtében mindössze néhány misekönyvben, breviáriumban maradtak fenn olyan szertartások leírásai, amelyek eredetileg rituálékba illenének. A RADÓ Polikárp által rendszerezett és regesztázott kéziratok liturgikus kódexek közül több *colligatum*ban szerepelnek keresztelek, esketési, asszonyavatási, temetési stb. szertartások.¹⁹ Ezek elemzése, eredetének föltárása önálló tanulmányt igényelne.

A fennmaradt korai nyomtatott rituáléink közös jellegzetessége, hogy a 17. század első harmadáig kizárólag az esztergomi főegyházmegyéhez kötődnek. Az esztergomi szertartáskönyv 1496 és 1625 között megjelent különféle kiadásai között három csoportot különíthetünk el.²⁰

A középkori rítus hordozóinak tekinthetők az 1496 és 1560 között megjelent *obsequiálék* vagy *baptismálék*.²¹ Ezek lényegileg egységes kiadásai közül kiemelkedik az 1560-ban, Bécsben napvilágot látott *Ordo et ritus*, amelyet a jeles humanista bíboros, OLÁH Miklós állított össze.²²

A 16. századi humanista egyházi irányzat másik prominens képviselője, TELEGDI Miklós pécsi püspök, esztergomi adminisztrátor nevéhez kötődik az esztergomi szertartáskönyv tridentin szellemiségű átdolgozása. Az általa 1583-ban megjelentetett, majd 1596-ban újra kiadott *Agendarius* példányai jelentik a korszak hazai szerkönyveinek második csoportját.²³

Az esztergomi rituále tartalmi változatosságának korszakát a *Rituale Strigoniense* 1625-ös megjelenése zárta le.²⁴ A szerkönyvet összeállító PÁZMÁNY Péter az egy évtizeddel korábban kiadott római rituálét tekintette elsődleges mintának, ám a megváltoztathatatlanul titulált szertartáselemeket a hazai hagyományokra hivatkozva megtartotta.²⁵ A PÁZMÁNY elnökletével megtartott 1629–1630. évi zsinatokon, amelyek egyik központi kérdéskörét a liturgia egységesítése, a római missale és breviárium egységes elfogadása jelentette, a

¹⁸ „*Librum, qui dicitur manuale, habeant singuli Presbyteri parochiales, ubi contineatur ordo baptismi, extremae unctionis, et hujusmodi, nec non libros alios, in quibus possint tam diurnum, quam nocturnum officium celebrare.*” PÉTERFFY 1742. I. 115. A zsinati határozat szinte szó szerint megegyező „előképe” az 1200 és 1208 között keletkezett párizsi statútumok között található: Gy 1960. 460.

¹⁹ RADÓ 1973. passim.

²⁰ A korszak nyomtatott szertartáskönyveiről: RÁTH 1889, 1891.

²¹ Bibliográfiai adataikat lásd: BÁRTH 1999.

²² OR 1560 [RMK III/474]

²³ Alább az 1583. évi kiadáshoz [RMK I/204] képest kissé kibővített második kiadásra hivatkozunk: *Agendarius* 1596 [RMK I/284. A]

²⁴ RS 1625 [RMK II/439]

²⁵ A *Rituale Romanum* és a *Rituale Strigoniense* különbségeit elemezte: RAJNER 1901.

Rituale Strigoniense mintaadó jellegét is határozatba foglalták.²⁶ A *Rituale Strigoniense* későbbi kiadásai a 19. század közepéig szinte szó szerint követték PÁZMÁNY szertartáskönyvét.²⁷

A 17. századból, az esztergomi rituálékon kívül mindössze egy egyházmegyéből maradt fenn nyomtatott szerkönyv, amelyet a győri egyházmegye papsága számára állítottak össze 1636-ban.²⁸ Kéziratban maradt MEDVEDICS Balázs rituáléja, amelyet szerzője a zágrábi egyházmegyében másolt le különféle ismeretlen szertartáskönyvekből 1647 és 1650 között.²⁹ A zágrábi keletkezésű kéziratban rituále kivételes értéke abban áll, hogy némi betekintést nyújt az esztergomi és a győri egyházmegyén kívüli magyarországi területek kora újkori liturgikus életébe.

Az ország legnagyobb részében csak a 18. században adtak ki hivatalos, nyomtatott szertartáskönyveket. A 18–19. században megjelent kalocsai, veszprémi, egri, zágrábi és győri rituálék kisebb-nagyobb eltérésekkel a PÁZMÁNY által kialakított szertartásrendet és az esztergomi szerkönyv változásait követték.³⁰

Az egyházi szertartáskönyvek mint történeti források sokrétű felhasználhatóságát vaskos monográfiák jelzik az utóbbi bő évszázad nemzetközi szakirodalmában. E vonatkozásban mindenekelőtt a német Adolph FRANZ nagyszabású áttekintéseire kell utalnunk, amelyek száz esztendő elteltével is fontos hivatkozási alapot jelentenek a liturgiátörténet és a mentalitástörténet kutatói számára egyaránt.³¹ FRANZ a középkori egyházi benedikciós gyakorlatot bemutató, sokat idézett monográfiájában a tanulmányunk bevezetőjében említett történeti folyamatok felvillantására is sort kerített.³² Rajta kívül a német liturgiátörténeti kutatások számos nagy eredményét említhetnénk példaként, amelyek kapcsolódnak a rituálék forráscsoportjához.³³ Ezek némelyike egy-egy

²⁶ A határozatok szövegét lásd: PÉTERFFY 1742. II. 246, 308. A zsinatokra és Pázmány egységesítő törekvéseire: KNAUZ 1865; FRAKNÓI 1868–1872. II. 310–316, 364–372; SZÁNTÓ 1987. 291–292; TUSOR 1999. 34–38.

²⁷ Az 1656., 1715., 1745., 1772. és 1818. évi kiadások bibliográfiai adatait lásd: BARTH 1999.

²⁸ RJ 1636. Az egyházmegyeiek többségében a 17. században az esztergomi rituálét vagy külföldi szertartáskönyveket használtak. Példaként említhetjük a zágrábi egyházmegyét, amelynek 1690-ben tartott zsinata úgy rendelkezett, hogy amíg a zágrábi rituále nem készül el, az egységesség kedvéért, mindenütt az esztergomi szerkönyv használata kötelező. – PÉTERFFY 1742. II. 406. Adatok a további használatra: TOMISA 2002. 114.

²⁹ Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (Ms 302)

³⁰ A szerkönyvek bibliográfiai adatait lásd: BARTH 1999.

³¹ FRANZ 1904, 1909, 1912.

³² FRANZ 1909. II. 641–649.

³³ A középkori szertartáskönyvek jelentősebb szövegekölzései FRANZ idézett művein kívül: SCHÖNFELDER 1904–1906; HÜRLIMANN 1959; ODERMATT 1980. Az egyházjogász FREISEN leginkább a középkori skandináv rituálék feltárása és kiadása terén jeleskedett: FREISEN 1898a, 1898b, 1904, 1909.

egyházmegye szertartáskönyveinek és rítusainak történeti változásait elemzi.³⁴ Onálló monográfiák íródtak azonban egyetlen szertartás történeti fejlődésére koncentrálva is.³⁵ Francia részről a bencés MARTÈNE hatalmas gyűjteménye és Pierre-Marie GY újabb rituáletörténeti kutatása emelhető ki.³⁶ Az említett liturgiátörténeti eredmények különösen azért fontosak, mert a témakörhöz kapcsolódó történeti néprajzi vagy mentalitástörténeti elemzéseket már ezek alapján lehetett elvégezni.³⁷

Magyarországon a rituále típusú szertartáskönyvek vizsgálata jobbra csak a könyvészeti kutatások szempontjából nevezhető előrehaladottnak. A hazánkban fellelhető középkori és 16. századi katolikus szerkönyvek leltárba vételével elsőként KNAUZ Nándor próbálkozott 1867-ben.³⁸ A forráscsoport könyvészeti megközelítéseinek sorában³⁹ RÁTH György 1891-ben megjelent munkája mindmáig az egyik legjelentősebb tanulmány.⁴⁰ A neves könyvgyűjtő nagyrészt a saját könyvtárának példányain keresztül mutatta be a nyomtatott katolikus szertartáskönyveket a 15. század végétől a 17. század első harmadáig. Tanulmányának érdeme a pontosság, illetve a liturgiátörténeti változások és vonatkozások felismerése. A későbbi könyvészeti kutatások csak apróbb részletekben módosították RÁTH megállapításait.⁴¹

A katolikus liturgiátörténet hazai művelői nem fektettek hangsúlyt a szertartáskönyvek vizsgálatára. Az esztergomi rituále akkoriban készülő új kiadásának praktikus szempontjait figyelembe véve írta meg RAJNER Lajos 1901-ben (helyenként kissé megalapozatlan) áttekintését a „rituále-kérdés” történetéről.⁴² A liturgiátörténet egyéb vonatkozásaiban (elsősorban a mise, a misekönyvek és az egyházi év liturgiájának kutatása terén) elévülhetetlen érdemeket szerzett RADÓ Polikárp a rituálékkal annyiban foglalkozott, hogy kitartó szorgalommal összegyűjtötte a 15–16. századi nyomtatott szertartáskönyvek kézírásos bejegyzéseit.⁴³ A hazai katolikus liturgikák, szertartástanok, kézikönyvek és lexikonok szinte teljesen figyelmen kívül hagyták e forráscsoport történeti kérdéseit.⁴⁴

A rituále típusú szertartáskönyvek történeti néprajzi forrásértékére nálunk elsőként SCHRAM Ferenc hívta fel a figyelmet 1957-ben az Ethnographia hasáb-

³⁴ STAPPER 1906; DOLD 1923; LAMOTT 1961; REIFENBERG 1971.

³⁵ STENZEL 1958; SPITAL 1968; FREISEN 1918–1919.

³⁶ MARTÈNE 1763–1764; GY 1960.

³⁷ PI. VEIT–LENHART 1956; SCRIBNER 1987. 19.

³⁸ KNAUZ 1867.

³⁹ A kellő elhatárolás nélkül értekezett az *ordinariusokról* és a rituále típusú szerkönyvekről: DANKÓ 1889.

⁴⁰ RÁTH 1891.

⁴¹ PI. BORSA 1962.

⁴² RAJNER 1901.

⁴³ RADÓ 1944.

⁴⁴ PI. UNGHVÁRY 1934; MIHÁLYFI 1926; VÁRNAGY 1995.

jain.⁴⁵ SCHRAM a teljesség igénye nélkül, mindösszesen kilenc magyarországi középkori, katolikus, illetve protestáns szertartáskönyv előírásokat tartalmazó rubrikáit vizsgálta meg a szentségek, *sacramentumok* vonatkozásában. Tanulmányában ötletszerűen sorolta fel az általa kifejezetten néprajzi adaléknak ítélt, keresztelezésre, bérmlásra, úrvacsorára, gyónásra, temetésre és házasságra vonatkozó rendelkezéseket. A tanulmány kissé válogató, „csemegéző” jellegéből fakadnak hiányosságai. SCHRAM mindössze a rubrikákat, a rendelkezéseket vette figyelembe, és azokat is csak az említett szertartások esetében. A tanulmány legnagyobb érdeme a figyelem felkeltése, még akkor is, ha a felvetett lehetőségeknek és vállalkozásnak sokáig nem akadt folytatója.⁴⁶

SCHRAM viszonylag rövid tanulmányán kívül kevesen aknázták ki a forráscsoport történeti néprajzi lehetőségeit. Az egyházi szentelmények és ünnepek kapcsán BÁLINT Sándor utalt néhány katolikus rituáléra.⁴⁷ E gondolatébresztő hivatkozások nyomán jó néhány kutatási szál maradt máig elvarratlanul. DOBSZAY László a középkori és a későbbi katolikus temetési szertartásleírásokat megvizsgálva állította történeti keretbe a recens néprajzi gyűjtések által föltárt erdélyi temetési zenei hagyományt. A tanulmány kitűnő példája annak, hogy az egyházi szertartáskönyveket miként lehet néprajzi és történeti szempontból hasznosítani.⁴⁸

A rituálék forrásértékének meghatározásakor mindenekelőtt a liturgikus szövegek és előírások hagyományozódását kell figyelembe venni, amely – mindenfajta messzemenő következtetés levonása előtt – a történeti-összehasonlító vizsgálatok szükségességét erősíti. A forráscsoport általános jellemzője továbbá, hogy létrehozása az egyházi vezető réteghez köthető. A népi kultúra érintkezésében működő papság – miként az egyéb fentről kapott utasításokat – kötelességszerűen hajtotta végre a szertartáskönyvek előírásait. Legalábbis erről vallanak azok a 17–18. századi vizsgálatok, amelyek keretében az egyházmegyék főpásztorai, esperesei rendszeresen ellenőrizték a fennhatóságuk alá tartozó plébániák szerkönyv-állományát, a szentségekre és szentelményekre vonatkozó utasítások betartását és a rítusok előírás szerinti elvégzését.⁴⁹ Az efféle

⁴⁵ SCHRAM 1957.

⁴⁶ Bár cikke végén a szerző jelezte, hogy folytatni kívánja kutatásait, később nem jelent meg írása ebben a tárgyban. Sajnos SCHRAM hagyatékának nem akadt feldolgozója.

⁴⁷ BÁLINT 1973, 1977. passim.

⁴⁸ DOBSZAY 1986.

⁴⁹ A PÁZMÁNY által összeállított *Rituale Strigoniense* elterjedésére vonatkozóan számos adatot szolgáltatnak az csztergomi főegyházmegye 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei: TOMISA 1992; BEKE 1994. Ez nem véletlen, hiszen a vizitációk vizsgálati körét szabályozó 1629. évi zsinati rendelkezés előírta, hogy az új szertartáskönyv használatát is ellenőrizték. Vö. PÉTERFFY 1742. II. 257. A vizitációk szükségességét könyvjegyzékeivel kapcsolatban azonban határozott forráskritikát kell alkalmazni többek között a szertartáskönyvre utaló kifejezések (agenda, rituále) helyes értelmezését illetően.

adatok kétséget kizáróan jelzik, hogy a tridenti zsinat határozatainak magyarországi meggyökerezése után, az egyházi ellenőrzés fokozatos kiteljesedésével a szertartások lefolytatása valóban a rituálék előírásaihoz igazodott. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a korábbi időszakban. A 16. század első felében, az első nyomtatott szerkönyvek által rögzített szükségességű, középkorias szertartásrend több olyan elemet nem tartalmazott, amely akkoriban már egészen biztosan a gyakorlat része volt. Különösen szembeűnő ez a hiány bizonyos szentségek kiszolgáltatásánál, ahol egyes rítuselemek szükségessé tették a hívekkel folytatott, értelemszerűen nem latin nyelvű kommunikációt. Így például a keresztelezés és a házasságkötés alkalmával szereplő kérdések és válaszok, a házassági eskü vagy a gyóntatás alkalmával elhangzó imádságok vulgáris nyelvű szövegrészletei a katolikus szerkönyvek közül elsőként csak TELEGDY Miklós *Agendarius*-ában kaptak helyet.⁵⁰

Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy egyfajta tudatos egyházi törekvés tapintható ki a 16. század második felében, amely – természetesen nem függetlenül a hasonló protestáns szándéktól – a szentségi liturgia latin alapnyelvezetének teljes visszaszorítására irányult. A katolikus liturgia döntően latin nyelvű azonban a szentségek terén is megmaradt a 20. század utolsó harmadáig, mivel PÁZMÁNY a nagy hatású *Rituale Strigoniense* kiadásával a Tridentinum egységesítő szellemének megfelelő univerzális latin nyelvhasználat mellett döntött. Ennek ellenére azokban az esetekben, amikor – különösen a szentségek kiszolgáltatása alkalmával – a párbeszéd és a hívek saját megnyilvánulásai következtében elengedhetetlen volt a népi nyelv használata, PÁZMÁNY és követői egyaránt többnyelvű részleteket illesztettek be a szertartáskönyvek latin szövegkörnyezetébe. Az adott egyházmegye nemzetiségi-nyelvi viszonyainak megfelelően magyar, német, szlovák vagy horvát szövegbetétek ugyanúgy e források életközelségét, valós használatát erősítik, miként azok a lapszéli szennyeződések, papi ujjnyomatok is, amelyek csupán a szerkönyveket lapozgató kutató számára jelentenek „kézzel fogható”, empirikus bizonyítékok.

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon kizárólag a nyomtatott rituálékba foglalt szertartások léteztek az alsópapság és különösen a szerzetesség kora újkori gyakorlatában, vagy egyéb rítusokat is végeztek? A válasz nem meglepő: nyilvánvalóan voltak olyan egyházi szertartások, szövegek, amelyeket a népi igényeket kiszolgáló papi gyakorlat életben tartott annak ellenére, hogy a hivatalos egyházmegyei szerkönyvekben nem kaptak helyet. Leginkább az egyházi szentelmények egyes változatai terjedtek kéziratok formájában, rituálék elő- és utólapjaira másolva, vagy a „félhivatalos” gyakorlatot megőrkítő, szerzetesi (ferences, jezsuita) ihletésű nyomtatott *benedikció-* és *exorcizmusgyűjtemények* útján. A testi-lelki bajaikra az egyház „fehér mágiájának” igénybevételevel gyógyírt kereső hívek és az efféle szolgálatokat teljesítő kora újkori klerikus

⁵⁰ Agendarius 1596.

réteg kapcsolata az elit és népi kultúra közötti különleges, átmeneti viszonyrendszert jelenít meg.⁵¹

ZSINATI HATÁROZATOK

A magyarországi egyházi zsinatok dokumentumainak összegyűjtése és kiadása a 18. század óta napjainkig folyamatosan zajlik.⁵² A zsinatok aktáinak és határozatainak publikálása mellett a dekrétumok kritikai-összehasonlító vizsgálata is előrehaladottnak tekinthető.⁵³ Ezek a kutatások leginkább a határozatok korábbi, külföldi párhuzamainak, előképeinek felderítésével foglalkoztak. Mára tisztázódott, hogy a Mohács előtti évszázad zsinati határozatai, amelyek kizárólag az esztergomi tartomány egyházmegyéiből maradtak fent, nagyfokú hasonlóságot mutatnak egymással. Az 1450. évi esztergomi, az 1460. évi löcsei, az 1493. évi esztergomi, az 1494. évi nyitrai és az 1515. évi veszprémi egyházmegyei zsinatok *szinodális könyvei* azonos családba tartoznak, és az 1382. évi esztergomi zsinat határozataira vezethetők vissza.⁵⁴

A középkori hazai *szinodális hagyomány*, a zsinati határozatok átörökítésének folyamata a 16. század közepén megszakadt a tridenti zsinattal és az új típusú egyházi vezetéssel összefüggésben. Az OLÁH Miklós és PÁZMÁNY Péter tevékenysége által határolt, 1560 és 1637 közötti időszak jelentősége kiemelkedik korszakunk zsinattörténete szempontjából. A háborúk szabdalta országnak azon a kisebbik részén, ahol ez lehetséges volt, ezalatt igyekeztek a gyakorlatba átültetni a tridenti zsinat határozatait.⁵⁵ A rendelkezéseken keresztül világosan nyomon követhetők a felsőbb egyházi vezetés törekvései.

A korszakban megtartott zsinatokra általánosan jellemző, hogy az alsópap-ság szerepe minimális volt a rendeletalkotás szempontjából. A zsinatokra összehívott papoknak, plébánosoknak jobbra csak a legfelsőbb egyházi vezetés által összeállított határozatgyűjtemény tudomásulvétele és mindennapi alkal-

mazása jutott osztályrészül.⁵⁶ Ez a gyakorlat csak a 18. században módosult némiképp, amikor már a névleges döntéshozó hatalommal felruházott zsinatok megtartását sem vélték föltétlen szükségesnek. A törökök kiűzése után és a hódoltsági egyházmegyéek lassú regenerálódásának időszakában, a 17–18. század fordulóján még fel-felbukkantak a korábbi gyakorlat nyomai,⁵⁷ ám a katolikus megújulás századának harmincas éveitől kezdve nagymértékben megritkultak az egyházmegyei zsinatok.⁵⁸ Az egyházmegyéek főpásztorai a legtöbbször személyesen általuk vezetett, nagyszabású, valamennyi fennhatóságuk alá tartozó plébániára kiterjedő vizitációs körútjaik tapasztalatait határozatok formájában összegezték. A szinodális könyvek utódaiként feltűntek az így előállított *statútumgyűjtemények*, amelyek sok esetben a plébániák törvénytáiraivá váltak.⁵⁹ Ismeretüket és rendelkezéseik betartását rendszeresen ellenőrizték az egyházi vezetők. Az ellenőrzés keretét adó vizitációk alkalmával nemegyszer újabb határozatokat adtak ki, amelyek általában csak az adott plébániákra vonatkoztak. A 18. századi egyházmegyei statútumok szövegei sem teljesen függetlenek egymástól, ám viszonylag tág teret engedtek a helyi jellegzetességeknek. Vizsgálatuk különösen az egykori hódoltsági területeken jelent izgalmas kihívást, ahol az újjáépítésre és a tridenti szellemű reform végrehajtására egyszerre volt szükség.⁶⁰

Erdély az egyházi irányítás és a népi kultúra kapcsolatának forrásokkal bőségesen ellátott, egyedi területe. Az egymással összefonódott egyházi és világi rendeletalkotásban – a protestáns gyakorlathoz hasonlóan – világosan tetten érhető a népi kultúra reformjának szándéka.⁶¹ VESZELY Károly adatokban gazdag gyűjteménye óta a 17. századi székelyföldi katolikus határozatok e szempontból is könnyen tanulmányozhatók.⁶² Kedvezőtlenebb a helyzet a 18. századi erdélyi egyházmegyei statútumok terén, amelyek szisztematikus összegyűjtése és elemzése még várat magára.

⁵⁶ Ez a gyakorlat a középkorban és az újkorban egyaránt tetten érhető. Vö. ERDŐ 2001. 21–23; FRAKNÓI 1868–1872. II. 312.

⁵⁷ Így pl. a váci egyházmegye 1675-ben megtartott garamszentbenedeki zsinata: RAJZ 1943. 177–181.

⁵⁸ VANYÓ 1933. XXVI–XXVIII.

⁵⁹ A PATACHICH Gábor kalocsai érsek által 1738-ban összeállított *Statuta Generalia* bemutatását lásd: BARTH 2002. Példák más hazai egyházmegyéek efféle rendelkezésgyűjteményeire: Statuta 1773, 1822; MOHL 1933. 139–142.

⁶⁰ A statútumok mellett a 18. században megnövekedett az egyházmegyei körlevelek szerepe (vö. VANYÓ 1933. XXVIII.), amelyek az általános tanítás mellett sokszor konkrét utasításokat tartalmaztak. Pl. EP 1756, 1761, 1766.

⁶¹ A fogalomhoz vö. BURKE 1991.

⁶² VESZELY 1860. A kötet történeti néprajzi adatainak kiaknázására másfél évszázad kevések bizonyult. Ez a körülmény indokolta a határozatok egy részének újbóli közzétételét: TOMISA 2002. 271–315.

⁵¹ A kérdéstről bővebben: BARTH 2004.

⁵² A hazai zsinati rendelkezések nyolc évszázadot átfogó alapvető gyűjteménye: PÉTERFFY 1742. A középkori egyházi zsinatokra: BATHYÁNY 1785–1827. Több Péterffy-nél nem szereplő zsinat határozatának tartalmi kivonatát adja: SZVORÉNYI 1807; DANKÓ (1857) az 1450. évi esztergomi zsinat *constitutióit* jelentette meg. Az 1515. évi veszprémi egyházmegyei zsinat szinodális könyvének új, kritikai kiadása: SOLYMOSI 1997.

⁵³ Nálunk elsősorban ERDŐ Péter munkássága emelhető ki e téren. Vonatkozó tanulmányainak gyűjteménye: ERDŐ 2001. 19–85.

⁵⁴ ERDŐ 1993. Az 1382-ben keletkezett esztergomi szinodális könyv fő forrása minden bizonnyal Nanker krakkói püspök 1320-ban összeállított zsinati könyve lehetett. A kérdéstről vö. ERDŐ 1997.

⁵⁵ A Tridentinum magyarországi kihirdetési kísérleteiről és lassú meggyökerezéséről: VANYÓ 1933. XVI–XXXII, 1–57; FAZEKAS 1998; KOLTAI 1995.

A zsinati határozatok „műfaját” többen illették már forráskritikai megjegyzésekkel, amelyek keretében elsősorban a szövegek szószerinti hagyományozódását szokás emlegetni.⁶³ Ezzel kapcsolatos az a gyakran hangoztatott kétely, hogy a rendelkezések háttérben vajon mindig valódi gyakorlat áll-e, vagy esetleg a hagyományozódás révén mindössze deklaratív, esetleg preventív intézkedésekről van adott esetben szó. Az is kétséges, hogy az újra és újra előkerülő tiltások mögött a gyakorlat folyamatos tovább élése vagy csupán a szövegek átvétele áll.⁶⁴ A fentiekből kitűnik, hogy a különféle egyházi határozatoknak is vannak fokozataik az általunk vizsgált problematika szempontjából.⁶⁵ A határozatok mögötti tényleges gyakorlat kiderítéséhez szinte minden esetben kiegészítő források szükségesek. Ezek sorában első helyen az egyházi rendelkezések és zsinati határozatok végrehajtását ellenőrző kánoni vizitációk jegyzőkönyvei szerepelnek.

EGYHÁZ-LÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

Régtől fogva tudott, hogy a falusi, városi plébániák történetének kutatói számára az egyház-látogatási jegyzőkönyvek jelentik a legbiztosabb fogódzót, az elsődleges forrásanyagot.⁶⁶ A helytörténeti és egyháztörténeti kutatások mellett a vizitációk kiválóan alkalmasak általános jellegű tudományos vizsgálatokra is. Ezek közé tartozik a templomok, templombelső, oltárok és mindezek eszközleltárainak beható elemzésében rejlő művészettörténeti szempontú kutatási lehetőség.⁶⁷ Hasonlóan fontos művelődéstörténeti vizsgálatok lehetősége rejlik az iskoláztatás viszonyainak, a tanítónak és körülményeinek leírásában.⁶⁸ A művelődéstörténet és az egyháztörténet metszéspontján mozog az alsópapság anyagi

⁶³ Korai középkori zsinati határozataink (köztük az 1092. évi szabolcsi zsinat elhíresült tilalmainak) ilyen jellegű kritikája: ZÁVODSZKY 1904.

⁶⁴ Vö. DÖMÖTÖR 1964. 34. Továbbá: SZILÁGYI 2000. 706–707.

⁶⁵ Német példa a kora újkori egyházi rendelkezések történeti néprajzi felhasználására: VEIT–LENHART 1956. 45–57. Zsinati rendelkezések jelentették az egyik fő forrását az egyházi irányítás táplálkozás szerkezetére gyakorolt hatását bemutató mintaszerű hazai tanulmányok: KISBÁN 1994.

⁶⁶ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek efféle nélkülözhetetlenségére nálunk a leghangúlyosabban VANYÓ Tihamér figyelmeztetett: VANYÓ 1941. 32–37. Itt rövid összefoglalás is olvasható a középkori gyökerű vizitáció mint egyházkormányzati eszköz történetéről. Ugyancsak a tridentini zsinat jelentőségét emeli ki a vizitációk rendszeressé és általánossá tétele terén: DELUMEAU 1971.

⁶⁷ Vö. a református vizitációk alapján készült tanulmányt: MIKLÓSI SIKES 1989.

⁶⁸ A jegyzőkönyvek művelődéstörténeti témájú felhasználására jó kezdeményezés: TÓTH 1996.

és szellemi állapotának felmérése, elsősorban a plébániákat vezető papok jellemzése és a műveltségüket tükröző könyvjegyzékek alapján.⁶⁹

Az egyház-látogatási jegyzőkönyvek forráscsoportja korántsem ismeretlen a történeti néprajz, illetve a népi vallásosság történeti kérdései iránt érdeklődő kutatók számára.⁷⁰ Ismertsége és népszerűsége elsősorban az utóbbi években fellendült szövegkiadási törekvéseknek köszönhető.⁷¹ A *visitatio canonica* mint az egyháztörténet, a hitélet történet forrása nem most lett először népszerű Magyarországon.⁷² Az 1920-as években egyre erőteljesebben kibontakozó hazai egyháztörténet prominens képviselői – közülük is elsősorban a pannonhalmi bencés egyháztörténeti iskola tagjai – tudatosan törekedtek az addig kevésbé kiaknázott forrástípus népszerűsítésére. E törekvés részeként kisebb-nagyobb tanulmányok egész sora jelent meg, amelyek között elsősorban VANYÓ Tihamér és CSÓKA Lajos úttörő munkáit kell megemlítenünk.⁷³ Az említett bencés történészek első kismonográfiái már az 1920-es évek végén hitet tettek az egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásértéke mellett a 17–18. századi katolikus restauráció vizsgálata szempontjából.

A két háború közötti évtizedekben szárbá szöklent és fokozatosan kibontakozó vallási néprajzzal kiváló összhangban működő, európai színvonalú hazai egyháztörténeti kutatások drasztikus megszakadása az egyház-látogatási jegyzőkönyvek felhasználását is több évtizedre lehetetlenné tette. Szórványos publikálásuk az 1970-es években kezdődött el vidéki múzeumi évkönyvekben.⁷⁴ Jelentős forrásanyag látott napvilágot Ausztriában a burgenlandi kutatások keretében.⁷⁵ Szerencsés körülmény, hogy külföldi pénzforrások segítségével az anyakönyvek mellett a hazai vizitációk csaknem teljes anyagáról mikrofilmfelvétel készült, amely évtizedek óta a kutatók rendelkezésére áll a Magyar Országos Levéltárban. Öröm az örömben, hogy a határon túli területek jegyzőkönyveit csak részben filmezték le, és ennek következtében például az erdélyi magyar egyházmegyék anyaga továbbra is nehezen használható.⁷⁶ A rendszer-váltás után újult erővel merült fel a vizitációk publikálásának igénye. Forrás-

⁶⁹ Úttörő kezdeményezés e téren: FAZEKAS 1993. Lásd még: MONOK 2000.

⁷⁰ A forráscsoport mentalitástörténeti felhasználására: BURKE 1987. 40–47.

⁷¹ E téren mindenekelőtt a néprajzkutató TOMISA Ilona munkássága emelendő ki: TOMISA 1992, 1997, 2002.

⁷² A vizitációpublikációk széles körű irodalmának részletezésére itt nincs lehetőség. Irodalmi tájékoztatót ad: TOMISA 1992. 5; BEKE 1994. 19–21.

⁷³ VANYÓ 1928; CSÓKA 1929.

⁷⁴ VARGA 1971, 1972; LÖRINCZ 1974.

⁷⁵ Elsősorban HÁZI Jenő és BUZÁS József jóvoltából. Forráskiadványaik közül mindössze egy-egy példát említünk: HÁZI 1961; BUZÁS 1966–1969.

⁷⁶ Úgy tűnik, hogy az erdélyi római katolikus vizitációk közzététele végre megindult (igaz, egyelőre meglehetősen esetlegesen és vegyes iratok gyűjűjében): KOVÁCS A.–KOVÁCS Zs. 2002.

kiadványok sora jelenik meg, amelyek kapcsán egyre inkább fölvetődik a szövegkiadások területi, időbeli és módszertani összehangolásának szükségessége.⁷⁷

Az egyház-látogatási jegyzőkönyvek keletkezési körülményeivel, előnyeivel és hiányaival már többen foglalkoztak,⁷⁸ ám átfogó forráskritikai elemzés még nem készült róluk. Az efféle dokumentumokkal foglalkozó kutatók számára világos, hogy a jegyzőkönyvek nagyrészt az egyházi irányítás vizsgálatára alkalmasak. A vizitátorok feladata elsődlegesen a zsinati és egyéb egyházi (egyetemes, püspöki, esperesi) rendelkezések végrehajtásának ellenőrzése volt. Ennek keretében leginkább a papságot és a plébániák környékén tevékenykedő személyeket (tanító, egyházi, sekrestyés) vetették vizsgálat alá. Természetesen a hívekkel is foglalkoztak, ám ez leginkább a *communitas* vezetőinek kikérdezésében, a gyerekek hittanvizsgáztatásában és a súlyosabb kihágások kivizsgálásában merült ki. A jegyzőkönyvekben – főként a 18. század derekától – rendszeresen megörökítettek ugyan a hívek szokásaira, erkölcsi és hitéletére vonatkozó kitételeket, ám ezek kevés kivételtől eltekintve leginkább általánosításokat, semmitmondó, sztereotip szófordulatokat takarnak. Ismétlődések egyébként a vizitációk más fejezeteiben is szép számmal előfordulnak. Különösen szembe-tűnő ez, ha egy-egy vizitációs körút teljes jegyzőkönyvanyagát vetjük szinkron-elemzés alá. A kutató – legnagyobb sajnálatára – ilyenkor nemcsak szófordulatok, mondatok, hanem sokszor egész oldalak szó szerinti ismétlésével találkozhat a különféle plébániák esetében. Az ismétlődések oka sem ismeretlen e forrástípus használói számára: az egyház-látogatási jegyzőkönyvek elkészítéséhez előzetes kérdősorokat használtak, amelyek mondatai negatív vagy pozitív elő-jelű kijelentések formájában sorozatosan felbukkannak a forrásokban. Ezt az automatizmust erősítette, hogy a jegyzőkönyvek egy részét a plébániák számá-

⁷⁷ A szövegkiadás elveinek összehangolása TOMISA Iлона (1992) és BEKE Margit (1994) munkái esetében még működött. Az újabban megjelent kiadványok közül kiemelendő: ÖRDÖG 1991–1998. III. Hatalmas forrásanyag jelenik meg sorozat keretében az egri egyházmegyéből is: KOVÁCS B. 1997–2001. – A kiadványok kapcsán az egyik alapvetően felmerülő kérdés, hogy a mikrofilmhez hozzáférhetőség nem teszi-e főlőslegessé a szövegkiadásokat. További problémát jelent a latin nyelvű források közzétételkor az esetleges magyar fordítás kérdése. Nagy terjedelmű latin szövegek publikálása a néprajzstudományban sosem volt jellemző, de a kora újkorral foglalkozó történetírás is némiképp elszokott ettől a gyakorlatától a 20. század második felében. A vizitációk jelentős helytörténeti forrásértéke is indokolná, hogy e szövegek az ilyen jellegű kutatások kiszolgálására magyar fordításban jelenjenek meg. A jegyzőkönyvek lefordítása azonban bizonyos terminológiai nehézségek, illetve a forrástípus sokszor sematikus jellege és más tényezők miatt meglehetősen problematikus. A vizitációk szélesebb körű hozzáférhetőségének kérdését végső soron egy számítógépes adatbank elkészítése oldhatná meg, amely más levéltári forráscsoportok mintájára könnyítene meg az eredeti dokumentumok használatát.

⁷⁸ Jó összefoglalás a tridentini zsinatot követő hazai gyakorlatról: VANYÓ 1933. XXIII–XXVI.

ra előzetesen szétküldött kérdőívre leadott plébánosi válaszok alapján rögzítettek, nemegyszer azok egyszerű lemásolásával. Így a mai kutató gyakran nem a vizitátor személyes tapasztalatait, hanem csupán a plébánia vezetését ellátó papság szubjektív, a valóságot bizonyos mértékig torzító válaszait olvashatja. Különösen áll ez a hívekre vonatkozó részekre, ahol számunkra szinte kizárólag a kifogásolt, negatív esetek az izgalmasak. Ilyenkor azonban arra kell törekedni, hogy ezek az esetek – egyéb forrásokon keresztül – több oldalról is értelmezhetőek legyenek. A következőkben ezen egyéb forrásokról ejtünk néhány szót.

PLÉBÁNIAI IRATOK

A kora újkori népi vallásosság kutatása szempontjából kiemelt jelentőségűek azok a források, amelyek az egyházi irányítás legalsó szintjéről, a népi kultúra közelében elhelyezkedő alsópapság és a falusi, városi társadalom együttéléséről, konfliktusairól tájékoztatnak.⁷⁹ Azért is különösen fontos az ilyen típusú vizsgálatok elvégzése, hogy elkerülhető legyen az a szemlélet, amely a korszak népi vallásosságában mindössze a hivatalos egyházi rítusok és előírások egyszerű lenyomatát, saját alkotóerő nélküli végrehajtóját látatja.⁸⁰ A két kulturális szint érintkezésében élő és működő *alsópapság* sokszor származása, műveltségi szintje és érzelmi attitűdjei következtében is kettősséget hordozott személyiségében. Rajta múltott, hogy mennyiben alkalmazkodott plébániája híveinek szokásaihoz, belső iratlan törvényeihez, és milyen mértékben tagozódott be ezáltal a helyi társadalomba. Rendkívül tanulságosak azok az esetek, amelyek a sokszor elkerülhetetlen viszálykodást felvállaló papság folyamatos konfliktusairól, harcáról, küzdelmeiről szólnak.⁸¹ Nem utolsósorban azért, hisz az egyházi irányításnak ez az a szintje, amelynek hatása sok esetben rendkívül jelentős lehetett a mikroközösségek szokáskultúrájának fejlődése szempontjából.

A magyarországi plébániai levéltárak iratanyagának teljes számbavétele még várat magára. A plébániák előforduló források jelentős része másolatban megtalálható az adott egyházmegye székhelyének püspöki vagy érseki levéltárában. Ilyenek többek között az újkori anyakönyvek, a plébániai számadások és az egyház-látogatási jegyzőkönyvek. Vannak azonban olyan irattípusok is, amelyek szinte kizárólag az egyes plébániákban találhatók meg. Ezek közül manapság is kiemelten fontosak a *historia domusok* kötetei. A plébániák háztörténe-

⁷⁹ BECK 1990. 42–43.

⁸⁰ BRÜCKNER 1982; BECK 1990. 44–47.

⁸¹ Vö. FAZEKAS 1993. 121–123. Egy francia egyházmegye alsópapságának kiváló bemutatása a francia forradalom előtti négy évtizedben: TACKETT 1977. Szászországi vizitációk alapján készült történeti antropológiai elemzés: GOODALE 1999. Egy bácskai katolikus pap küzdelmeire világít rá egy 18. századi esemény mikrotörténeti jellegű elemzése: BARTH 2003.

teinek jelentőségére már VANYÓ Tihamér figyelmeztetett módszertani tanulmányában.⁸² A hely- és plébániatörténeti szempontból nyilvánvalóan felbecsülhetetlen értékű források egyéb erényeivel viszont kevesen foglalkoztak. A 19. század közepe előtt még túlnyomórészt latin nyelvű bejegyzések azontúl, hogy képet adnak a plébánosok mentalitásáról, törekvéseiről, a bejegyző szemével láttatják a helyi társadalom kisebb-nagyobb eseményeit, személyiségeit és konfliktusait. A *historia domusok* adatai éppen ezért a mikrotörténeti kutatások és a mindennapi élet vizsgálata szempontjából is nélkülözhetetlenek.

A plébániai levéltárakban a háztörténeteken kívül általában egyéb kötetes források is megőrződtek, amelyek közül az 17–18. századi *anyakönyvek* értékét hosszan lehetne elemezni az egyházi irányítás és a népi kultúra kapcsolatának szempontjából. Itt elég, ha a keresztnévadás vagy a házasságkötés időpontjának közismert példájára utalunk. Az anyakönyvek szomszédságában – régi plébániák esetében – általában ott porosodnak a 18. századi királyi és egyházi rendelkezések, *körlevelek protokollumai*, amelyek az egyházi irányítás működésének korabeli mechanizmusaira világítanak rá.

A falusi, mezővárosi alsópapság és a hívek kapcsolatának szinte kimeríthetetlen forrásanyagát jelentik azok a „szálas iratok”, amelyek számtalan fajtája nehezen csoportosítható. Az érdeklődésünkre számot tartó dokumentumok egy része – a levelektől a különféle kihallgatási jegyzőkönyvekig – szerencsés esetben helyben, a plébániákon is megőrződhetett, egyébként a felsőbb egyházi hatóságok levéltáraiban tanulmányozhatók.

Hasonlóképpen sok esetben az illetékes egyházmegyei levéltárakba kerültek a feloszlatott rendházak, zárdák és a különféle kisebb egyházi létesítmények (iskolák, szeretetházak stb.) dokumentumai. Az ilyen jellegű forrásanyagot a kutatás már feldolgozta néhány speciális vonatkozásban. Ezen a téren elég az iskolai színjátás, a vallásos élőképek, pantomimok és a népi kultúra kapcsolatának vizsgálatára utalunk.⁸³

MISCELLANEA

A plébániai iratok sokszínű palettája mellett a forráslehetőségek további szaporítását jelenthetné az egyházmegyei levéltárak ide kapcsolódó forrástípusainak számbavétele. A felsorolást elkerülendő mindössze megjegyezzük, hogy a témánk szempontjából hasznos iratok szinte bárhol előkerülhetnek. Jelentős eredmények várhatók az eddig nagyrészt kiaknázatlan katolikus szentszéki forrásanyag jövőendő feldolgozásaitól. Az ilyen típusú munka, amely egyházmegyeenként, a püspöki és érseki szentszékek, *consistoriumok* jegyzőkönyveinek és

⁸² VANYÓ 1941. 37–39.

⁸³ Vö. KILLÁN 1988.

iratainak módszeres földolgozásával végezhető el, különösen az alsópapság mentalitástörténete és a házasság szokásköre szempontjából kecsegtet új eredményekkel.

A szerzetesrendek kora újkori magyarországi tevékenységével kapcsolatos dokumentumok szintén sok szempontból kiaknázatlanok.⁸⁴ Különösen az erdélyi illetve hódoltsági jezsuita és ferences *missziók* fennmaradt 16–17. századi iratanyagának a kutatása és közzlése ért el látványos eredményeket az utóbbi évtizedekben,⁸⁵ ám a népi vallásosság, hitélet vizsgálata e téren még éppúgy várat magára, mint a szerzetesség szerepének kiértékelése a középkori vallásos mentalitás átörökítése, illetve a népi kultúra „elnyomása” szempontjából.

IRODALOM

Agendarius	születésnapjára. 467–476. Budapest
1596 <i>Agendarius liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis Sacramentis, benedictionibus, et aliis quibusdam Ecclesiasticis functionibus parochi et alii curati, in Dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur. Complacentia et expensus Reverendissimi D. D. Joannis Kuttassi Episcopi Jauriensis, ac per Hungariam Cancellarii, Eliminatione vero et relectione Lucae Peechi Fiscalis Ecclesiae Strigoniensis. Secundario impressus. Tinaviae</i>	BATTHYÁNY, Ignatius
1785–1827 <i>Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli</i>
	BÁLINT Sándor
	1973 <i>Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepok hazai és közép-európai hagyományvilágából.</i> Budapest
	1977 <i>Ünnepi kalendárium. I–II.</i> Budapest
	BÁRTH Dániel
	1999 <i>Asszonyavatás.</i> Ethnographia CX. 359–398.
BARNA Gábor	2002 <i>Újjáépítés és reform. Egyházi törekvés a vallásos népelet újjászervezésére Patachich Gábor kalocsai érsek idején (1733–1745).</i> Vigilia 67. 9–16.
1999 <i>Remeték a XVIII. századi egri egyházmegyében.</i> In: BENEDEK Katalin–CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): <i>Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok</i> Pócs Éva 60.	

⁸⁴ Több évtizedes „lappangás” után jelent meg a veszprémi egyházmegye ferencesjeinek 17–18. századi történetét földolgozó, rendkívül adatgazdag munka, amely a vallásos népelet tárgyalására is kitér: TAKÁCS–PFEIFFER 2001. I. 210–348, II. 731–747. Ez a munka hozzájárul a szerzetesrendekhez kötődő laikus, harmadrendi réteg történeti kutatásához is. Örvedetes, hogy a 18. századi remeték eddig jobbra homályos működéséről újabban több forrásfeltáró munka látott napvilágot: BARNA 1999; DÉNESI 2001.

⁸⁵ Vö. MOLNÁR 2002 bőséges irodalommal.

- 2003 *Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőörzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén.* In: Cumania 19. Kecskemét, 85–120.
- 2004 *Egyházi benedikciós gyakorlat a kora újkori Magyarországon.* In: PÓCS Éva (szerk.): Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Budapest, 30–46.
- BECK, Rainer
1990 *Népi vallásosság és társadalomtörténet (Megjegyzések egy kutatási koncepcióhoz kora újkori példán).* In: VÁRI András (szerk.): A német társadalomtörténet új útjai. Budapest, 38–57.
- BEKE Margit
1994 *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637).* (Strigonium antiquum 3.) Budapest
- BORSA Gedeon
1962 *Az Obsequiale Strigoniense 1526 előtt készült nyomtatott kiadásai.* Magyar Könyvszemle 78. 210–217.
- BRÜCKNER, Wolfgang
1982 *Zum Wandel der religiösen Kultur im 18. Jahrhundert. Einkreisungsversuche des „Barockfromman“ zwischen Mittelalter und Massenmissionierung.* In: HINRICHS, Ernst–WIEGELMANN, Günter (Hrsg.): Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts. 65–83. Wolfenbüttel
- BURKE, Peter
1978 *Popular Culture in Early Modern Europe.* London
1987 *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on perception and communication.* Cambridge
1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Budapest
- 2000 *Mi a történeti antropológia?* In: SEBŐK Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, 17–21.
- BUZÁS, Josef
1966–69 *Kanonische Visitationen der Diocese Raab aus dem 17. Jahrhundert.* I–IV. (Burgenländische Forschungen 52–55.) Eisenstadt
- CHAUNU, Pierre
2001 *A klasszikus Európa.* Budapest
- CSÓKA Lajos
1929 *Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában.* Pannonhalma
- DANKÓ József
1865 *Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis A.D. MCCCCL.* Esztergom
1889 *Magyar egyházi bibliográfiai érdekességek. Az Ordinariusok.* Magyar Könyvszemle 105–139.
- DELUMEAU, Jean
1971 *Le catholicisme entre Luther et Voltaire.* Paris
- DÉNESI Tamás
2001 *Remeték a veszprémi egyházmegye területén a XVIII. században.* In: LACKOVITS Emőke–MÉSZÁROS Veronika (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. I–II. II. 79–111. Veszprém
- DINZELBACHER, Peter (Hrsg.)
1993 *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen.* Stuttgart
- DOBSZAY László
1986 *A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban.* In: TŰSKÉS Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” Budapest, 189–210.
- DOLD, Alban
1923 *Die Konstanzer Ritualientexte in ihrer Entwicklung von 1482–1721.* Münster
- DÖMÖTÖR Tekla
1964 *Naptári ünnepek – népi színjátás.* Budapest
- DÜLMEN, Richard van
1990 *A történeti antropológia a német társadalomtörténetírásban. (Beszámoló).* In: VÁRI András (szerk.): A német társadalomtörténet új útjai. Tanulmányok. 80–101. Budapest
2000 *Historische Anthropologie. Entwicklung, Probleme, Aufgaben.* Köln–Weimar–Wien
- ERDŐ Péter
1993 *Az esztergomi szinodális könyv.* Magyar Könyvszemle 109. 263–278.
1997 *Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai.* Magyar Könyvszemle 113. 1–15.
2001 *Egyházjog a középkori Magyarországon.* Budapest
- EP
1756 *Epistola pastoralis ad Archiepiscopatus Colocensis et Bacciensis Ecclesiarum canonice unitarum clerum.* Budae
1761 *Epistola pastoralis ad Archiepiscopatus Strigoniensis clerum et populum.* Agriae
1766 *Epistola pastoralis Episcopi Nitriensis continens institutionem et praecepta ad eos, qui per Diaecesim Nitriensem animarum curam gerunt, Sacramenta ministrant et verbum Dei annunciant.* Tyrnaviae
- FAZEKAS István
1993 *A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között.* Történelmi Szemle XXXV. 101–131.
1998 *Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben.* In: TUSOR Péter (szerk.): R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Budapest, 154–164.
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos
1868–1872 *Pázmány Péter és kora.* I–II. Pest
- FRANZ, Adolph
1904 *Das Rituale von St Florian aus dem zwölften Jahrhundert.* Freiburg im Breisgau
1909 *Die kirchlichen Benedictionen im Mittelalter.* I–II. Freiburg im Breisgau
1912 *Das Rituale des Bischofs Heinrich I. von Breslau.* Paderborn
- FREISEN, Joseph
1898a *Liber Agendarum ecclesie et diocesis Sleszwicensis. Katholisches Ritualbuch der Diözese Schleswig im Mittelalter.* Paderborn
1898b *Manuale Curatorum secundum usum ecclesie Roskildensis. Katholisches Ritualbuch der dänischen Diözese Roeskilde im Mittelalter.* Paderborn
1904 *Manuale Lincopense, Breviarium Scarense, Manuale Aboense. Katholische Ritualbücher Schwedens und Finnlands im Mittelalter.* Paderborn
1909 *Die katholischen Ritualbücher der nordischen Kirche und ihre Bedeutung für die germanische Rechtsgeschichte.* In: BEYERLE, Konrad (Hrsg.): Deutschrechtliche Beiträge. III/2. Heidelberg, 133–159.
1918–1919 *Das Eheschließungsrecht in Spanien, Großbritannien und Irland und Skandinavien (Dänemark mit Schleswig-Holstein, Schweden, Norwegen und Finnland).* I–II. Paderborn
- GOODALE, Jay
1999 *Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit.* Historische Anthropologie 7. 191–211.

- GRAUS, František (Hrsg.)
1987 *Mentalitäten im Mittelalter. Methodische und inhaltliche Probleme.* Sigmaringen
- Gy, Pierre-Marie
1960 *Collectaire, Rituel, Processional.* Revue des sciences philosophiques et théologiques 44. 441–469.
- HÁZI Jenő
1961 *Die kanonische Visitation des Peter Tormássy Archidiakon von Eisenburg aus dem Jahre 1674.* (Burgenländische Forschungen 45.) Eisenstadt
- HOFER Tamás
1984 (szerk.): *Történeti antropológia.* Budapest
1994 *Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések.* In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Budapest, 233–247.
- HÜRLIMANN, Gebhard
1959 *Das Rheinauer Rituale (Zürich Rh 114, Anfang 12. Jh.)* Freiburg
- KJECKHEFER, Richard
1989 *Magic in the Middle Ages.* Cambridge
- KILIÁN István
1988 *Az iskolai színjáték és a folklór-hagyomány.* In: HOPP Lajos–KÜLLÖS Imola–VOIGT Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században.* 393–427. Budapest
- KISBÁN Eszter
1994 „Húsevőnap” – „tésztaevőnap”: *az egyházi böjti fejelem táplálkozás-szerkezet-formáló szerepe.* In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Budapest, 75–98.
- KNAUZ Nándor
1865 *A magyar egyház régi szokásai. I. A római rítus behozatala.* Magyar Sion III. 401–413.
- 1867 *A magyar egyház régi szokásai. II. Régi szerkönyveink.* Magyar Sion V. 1–20, 81–85.
- KOLTAI András
1995 *A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 7. (1995/3–4) 41–60.
- KOVÁCS András–KOVÁCS Zsolt
2002 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737.* Kolozsvár
- KOVÁCS Béla
1997–2001 *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei.* 1. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1766–1767; 2. Borsod vármegye 1768–1769; 3. Szabolcs vármegye 1779; 4. Eger, Egri Káptalan 1780. (Az egri egyházmegye történetének forrásai 1–4.) Eger
- LAMOTT, Alois
1961 *Das Speyerer Diözesanrituale von 1512 bis 1932. Seine Geschichte und seine Ordines zur Sakramenten-liturgie.* Speyer
- LŐRINCZ Imre
1974 *A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659-ből.* In: Arrabona 16. 233–241. Győr
- LThK
1930–1938 *Lexikon für Theologie und Kirche.* I–X. Freiburg im Breisgau
- MARTÈNE, Edmund
1763–1764 *De antiquis Ecclesiae ritibus.* I–IV. Antverpia
- MEDICK, Hans
2001 *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Historie.* Historische Anthropologie 9. 78–92.
- MIHÁLYFI Ákos
1926 *Az emberek megszentelése. (Szentéletek és szentelmények). Egyetemi előadások a lelkipásztorkodás-tan köréből.* Második, javított kiadás. Budapest, Szent István Társulat
- MIKLÓSI SIKES Csaba
1989 *A Dési Református Egyházmegye 1720 és 1774 között felvett vizitációs jegyzőkönyveinek művésztörténeti feljegyzései.* Református Szemle LXXXII. 1. 57–76.
- MOHL Adolf
1933 *Győregyházmegyei jeles papok.* Győr
- MOLNÁR Antal
2002 *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647).* (Humanizmus és Reformáció 26.) Budapest
- MONOK István
2000 *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasmánytörténeti forrásértékéről.* In: BALÁZS Géza et alii (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben.* Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. I–II. Budapest, II. 661–670.
- MUCHEMBLED, Robert
1978 *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècles).* Paris
- ODERMATT, Ambros
1980 *Ein Rituale in Beneventanischer Schrift. Roma, Bibliotheca Vallicelliana, Cod. C32 ende des 11. Jahrhunderts.* Freiburg
- OR
1560 *Ordo et ritus sanctae metropolitanae Ecclesie Strigoniensis quibus Parochi et alii animarum Pastores in Ecclesiis suis uti debent.* Viennae
- ÖRDÖG Ferenc
1991–1998 *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771).* I–IV. Budapest–Zalaegerszeg
- PÉTERFFY, Carolus
1742 *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata...* I. Vienne; II. Posonii
- RADÓ Polikárp
1944 *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései.* Budapest
1973 *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum Regionum.* Budapest
- RAJNER Lajos
1901 *A Rituale-kérdés Magyarországon.* Budapest
- RAJZ Mihály
1943 *Egyházmegyénk a török uralom végén.* In: Vác egyházmegye multjából II. 161–236. Vác
- RÁTH György
1889 *A legrégebb esztergomi Obsequiale 1496-ból.* Magyar Könyvszemle 1888. évf. 264–268.
1891 *Nyomtatott szertartáskönyveink a római Rituale behozataláig.* Magyar Könyvszemle 1890. évf. 163–191.
- REIFENBERG, Hermann
1971–1972 *Sakramente, Sakramentalien und Ritualien im Bistum Mainz seit dem Spätmittelalter.* I–II. Münster
- RJ
1636 *Rituale seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac coeteris Ecclesiae publicis functionibus pro Dioecesi Jauriensi.* Viennae
- RS
1625 *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac caeteris Ecclesiae publicis functionibus. Jussu, et autoritate illustrissimi ac reverendissimi Domini Petri*

- Pazmany, *Archi-Episcopi Strigoniensis*. Posonii
- SCHÖNFELDER, Albert
1904–1906 *Liturgische Bibliothek. Sammlung gottesdienstlicher Bücher aus dem deutschen Mittelalter*. I–II. Paderborn
- SCHRAM Ferenc
1957 *Agendáink néprajzi vonatkozásai*. Ethnographia LXVIII. 133–142.
- SCRIBNER, Robert W.
1987 *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London–Ronceverte
- SEBŐK Marcell (szerk.)
2000 *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest
- SOLYMOSI László
1997 *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. Budapest
- SPITAL, Hermann Josef
1968 *Der Taufritus in den deutschen Ritualien von den ersten Drucken bis zur Einführung des Rituale Romanum*. Münster
- STAPPER, Richard
1906 *Die älteste Agende des Bistums Münster*. Münster
- Statuta
1773 *Statuta Dioecesis Agriensis... Agriae*
1822 *Statuta Almae Dioecesis Transilvanicae Anno 1822...* Claudiopoli
- STENZEL, Alois
1958 *Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Taufliturgie*. Innsbruck
- SZÁNTÓ Konrád
1987 *Pázmány főpásztori tevékenysége*. In: LUKÁCS László–SZABÓ Ferenc (szerk.): *Pázmány Péter emlékezete*. Róma, 269–304.
- SZILÁGYI Miklós
2000 *Törvények, szokásjog, jogszokás*. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII*. Budapest, 693–759.
- SZVORÉNYI, Michaelis
1807 *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-Catholica editorum*. Vesprimii
- TACKETT, Timothy
1977 *Priest and Parish in Eighteenth-Century France. A Social and Political Study of the Curés in a Diocese of Dauphiné 1750–1791*. Princeton
- TAKÁCS J. Ince–PFEIFFER János
2001 *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században I–II*. Pápa–Zalaegerszeg
- THOMAS, Keith
1971 *Religion and the Decline of Magic*. London
- TOMISA Ilona
1992 *Visitatio Canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674*. Budapest
1997 *Visitatio Canonica. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből 1776–1779*. Budapest
2002 *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század*. Budapest
- TÓTH István György
1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest
- TÖRÖK József
1989 *11–12. századi liturgikus kódexek tipológiája*. In: SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest, 63–76.
- TUSOR Péter
1999 *A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus reform korában (a kongregáció*

- alapításától 1689-ig)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 11. (1999/1–2.) 33–64.
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva
2001 *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*. Budapest
- UNGHVÁRY Antal
1934 *A római egyház liturgiája*. Budapest
- VANYÓ Tihámér
1928 *A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon. Sopronmegyei katolikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében*. Pannonhalma
1933 *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről (1600–1850)*. Pannonhalma
1941 *A plébániatörténetírás módszertana*. Pannonhalma
- VARGA Imre
1971 *A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőköny-*

- vei 1698-ból*. In: Arrabona 13. 177–221. Győr
- 1972 *A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből*. In: Arrabona 14. 283–315. Győr
- VÁRNAGY Antal
1995 *Liturgika*. Budapest
- VEIT, Ludwig Andreas–LENHART, Ludwig
1956 *Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock*. Freiburg im Breisgau
- VESZELY Károly
1860 *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. Kolozsvár
- VOIGT Vilmos
1984 *Történeti folklorisztika és történeti antropológia. Tudománytörténeti megjegyzés*. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. 73–86. Budapest
- ZÁVODSZKY Levente
1904 *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest

DÁNIEL BÁRTH

EARLY MODERN SOURCES ON THE CONNECTION BETWEEN
CATHOLIC CHURCH DIRECTION AND FOLK CULTURE

This study surveys Hungarian Catholic church sources which are potentially suited to a study of the connection between Catholic church direction and folk culture. The survey may provide the foundation for analyses which place processes in Hungary in a wider framework in accordance with research findings in historical anthropology and the history of Western European mentality. The sources examined (ceremony books, synod resolutions, visitation records, parochial documents, etc.) provide differentiated information with regard to the relationship between elite and popular culture. In his presentation of the sources the author also treats issues of Hungarian and international research history as well as source criticism.